

Научная статья
УДК 811.512.31
DOI 10.18101/3033-1310-2025-3-84-94

**Д. Д. Амоголоновой багшалха болон
эрдэмэй ажаябуулгын намтарһаа**

© Ошоров Сергей Гармаевич

хурган хүмүүжүүлгын ухаанай дэд-эрдэмтэн, доцент
буриад болон эвенк хэлэ бэшэгэй танхимые даагша
Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ Буриадай гүрэнэй ехэ хургуули
Росси, 670000, Улаан-Үдэ хото, Смолиной үйлсэ, 24-дэхи «а» байшан
oshorovsg@mail.ru

Аннотаци. Статъяда дунда хургуулиин буриад хэлэ бэшэгэй багшанарые болон эрдэм-шэнжэлгын ажалтаниие дээдэ хургуулида бэлэдхэхэ хэрэгтэ тон ехэ үүргэ оруулһан, олон тоото шабинарнуудые хургажа гаргаһан багша Даша Доржиевич Амоголоновой намтарайнь хуудаһанууд харуулагдана. Тэрэнэй бэшэгһэн хүдэлмэринүүд, шэнжэлгэнүүдэй дүнгүүд мүнөөшье болотор хуралсалай ябасада үргэнөөр хэрэглэгдэнэ. Буриад хэлэ шудалха, хүгжөөхэ хэрэгтэ эрхим филолог, шэнжэлэгшэ Даша Доржиевич Амоголонов ехэхэн үүргэ дүүргэгһэн, тиигээд тэрэнэй ажабайдал, эрдэмэй ажал буриад хэлэ бэшэгтэ горитойхон хубитаяа оруулаа гэжэ харуулагдана. Даша Доржиевич Амоголонов үндэр нэрэ зэргэтэй эрдэмтэн байһан. Амоголонов Даша Доржиевичай буриад хэлэнэй грамматикын, фонетикын, лексикологийн, диалектологийн элдэб талын, олон тоото эрдэмэй хэблэлэй ба шэнжэлгын ашань буриад хэлэ бэшэгтэй хуурида онсо хуури эзэлээ гэжэ тэмдэглэгдэнэ. Ажалнуудын ганса теоретическэ гүнзэги шэнжэлэлээрээ бэшэ, харин олоһон мэдэсээ хэлэ заалгын халбарид бодото дээрээ хэрэглэлээрээ илгарна гэжэ харуулагдана. Д. Д. Амоголоновой 113 наһанайнь ушарта зорюулан энэ статъя бэшэгдээ.

Шухала үгэнүүд: Даша Доржиевич Амоголонов, дайнда хабаадагша, дайнай ветеран, эрдэмтэн, багша, буриад хэлэн, эрдэмэй ажал ябуулга, морфологи.

Для цитирования

Ошоров С. Г. Д. Д. Амоголоновой багшалхы болон эрдэмэй ажаябуулгын намтарһаа // Буриад хэлэн болон уран зохиол хургуулида. 2025. Дугаар 3. Н. 84–94.

Оролто. Манай гүрэндэ ажаһуудаг арадуудай хэлэ, соёл шэнжэлэлгэ соёлой баялиг, үндэнэ яһатаниие сахиха хэрэгтэ хубитаяа оруулдаг эрдэмэй шухала нэгэ халбари болоно. Энэ ушарта буриад хэлэн ганса харилсаха хэрэгсэл бэшэ, харин буриад арадай онсо соёл, заншал зөөгшэ байһан дээрэнхэ онсо анхарал татана.

Буриад хэлэ шудалха, хүгжөөхэ талаар эрхим филолог, шэнжэлэгшэ Даша Доржиевич Амоголоновой хэһэн хэрэг ехэхэн үүргэтэй, тэрэ эрдэмэй ажалаараа буриад хэлэ бэшэг шэнжэлгэдэ өөрынгөө нилээн хубита оруулһан байха.

Буриад хэлэ болон соёл хүгжөөлгэдэ Д. Д. Амоголоновой оруулһан аша габыяа, мүн мүнөө үеын хэлэ бэшэгэй эрдэмдэ

үзүүлһэн нүлөөнь ойлгожо, сэгнэхэ байһанһаа энэ ажалай удха шанар хэрэгтэйдэ тоологдоно. Мүнөө үедэ хэлэнэй оршон тойронхи байдалай хурданаар хубилжа байхада, үндэһэн хэлэнүүдые сахиха, дэлгэрүүлхэ асуудалнууд илангаяа шухала болоод байна.

Д. Д. Амоголоновой шэнжэлгэнүүд ганса эрдэмэй шэнжэлгэнүүдые баяжуулаа бэшэ, харин буряад арадай хэлэнэй онсо шэнжэ бүрилдүүлгэдэ хубитаяа оруулаа. Энэнь ерээдүйн үсынхидтэ, тэдэнэй уг залгамжалан ажал хэрэгээ эрхилхэдэ ехэ удха шанартай.

Даши Доржиевич Амоголоновой намтар Ленинградай гүрэнэй университетдэй монгол хэлэ бэшэгэй факультетдэ хурахаһаа эхилээ, эндэ абаһан гол мэдэсэнь саашанхи эрдэмэйн замда үндэһэ хуури болоһыень шэнжэлгэнүүдээрнь харуулагдана. Д. Д. Амоголонов ганса Эрдэм шэнжэлгын болон Буряадай багшанарай дээдэ хургуулинуудта хүдэлһэн ба багшалһан бэшэ, мүн тэрэ тоодо буряад хэлэ эрдэмэй талаар шэнжэлгын ажалда эдэбхитэйгээр хабаадаһан байна.

Буряад хэлэнэй грамматика, лексикэ, фонетикэ үзэлгэдэ хабаатай шэнжэлгэнүүдын, эрдэмтын бэшэһэн хүдэлмэринүүд буряад филологийн шухала хубинь болоно. Энэ шэнжэлгэнүүдын буряад хэлэ бэшэгэй халбариин саашанхи ажаябуулгын үндэһэн боложо, хэлэ шэнжэлгын эрдэмэй хандалгануудай бии бололгодо горитойхон нүлөө үзүүлээ.

Д. Д. Амоголоновой мүнөө үсын буряад хэлэ бэшэгтэ үзүүлһэн нүлөө, тэрэ тоодо мүнөө үсын бэрхэшээнүүдэй урда буряад хэлээ сахиха, дэлгэрүүлхэ талаар тэрэнэй ажалай үүргэ мүн лэ удхатай. Олон хэлэнэй үгы болохо аюулда орожо байһан сагта Даши Доржиевичай ажалнууд соёлой баялиг сахиха хэрэгтэ шухала болоно.

Д. Д. Амоголоновой ерээдүй үсынхидтэ үлээһэн ажалнуудын, буряад арадай хэлэ бэшэгэй онсо шэнжэ байгуулгада оруулһан хубинь буряад хэлэнэй саашанхи хүгжэлтэдэ тэрэнэй шэнжэлгын удха шанарта үүргэтэй. Энэ статьяда эрхим эрдэмтэнэй намтар, ажал хүдэлмэри онсолон харуулхаһаа гадна, буряад хэлээ, соёлоо сахиха, хүгжөөхэ хэрэгтэ оруулһан хубитань ехэ гэжэ онсолон тэмдэглэгдээ.

Гол хуби. Даша Доржиевич Амоголонов 1912 ондо Сэлэнгын аймагай Жаргаланта нутагта Доржын Амгаланайхи гэжэ дунда шадалтай малша буряад айлай бүлэдэ юһэн хүбүүд басагадайнь одхониинь болон түрэхэн юм. Зургаадолоо наһатай байхадань, эжы абань гээгдэжэ, үхибүүд үншэрһэн байна. Тиибэшье Даша хүбүүн аха эгэшэнэрэйнгээ үргэмжэ дэмжэлгээр өөдөө боложо, багаһаа шадмар, ухаансар, оролдосотой байһан дээрэхэ эхин, дунда, дээдэ хургуулинууды дүүргэжэ, мэдээжэ дэд-эрдэмтэн, доцент, профессорэй уялга дүүргэгшэ болотороо урган хүгжэһэн байна [4, н. 3].

1922–1926 онуудта Жаргалантынгаа нэгэдэхи шатын эхин хургуули дүүргэжэ, саашадаа Сэлэнгын долоон жэлэй хургуулида хуража дүүргэхэнэй удаа 1929–1932 онуудта Дээдэ Үдын газар эсхэмжын техникумдэ хураа юм. Гэбэшье, тэрэ үедэ яһала хургуулитай болоһон аханарын бэлигтэй дүү хүбүүгээ саашань хургаха гэжэ холын түб газарай ехэ хургуулида хурахыень эльгээһэн байна.

1932–1937 онуудта Д. Д. Амоголонов Ленинградай ехэ хургуулийн Зүүн зүгэй арадуудай түүхэ, хэлэ болон бэшэг шудалха халбариды хуража, Б. Я. Владимирцов, С. А. Козин, В. В. Бартольд, В. Радлов, Г. Е. Грумм-

Гржимайло академигүүдэй, профессор Н. Н. Поппе г. м. эрдэмтэдэй удхатай лекцинуудые шагнажа, ехэ амжалтатайгаар хургуулиа дүүргэһэн намтартай.

1937 ондо ехэ хургуулиа дүүргэһэнэй удаа нютагаа бусажа, 1939 оной сентябрь хүрэтэр Буряад-Монголой АССР-эй Түбэй гүйсэдхэхэ хорооной дэргэдэхи хэлэ, уран зохёол болон түүхэ шудалха эрдэм-шэнжэлэлгын дээдэ хургуулиин хүдэлмэришэн болон эрдэмтэ бэшээшээр хүдэлөө. Энэ үедэ бусад эрдэмтэдтэй хамта шэнэ буряад алфавит зохёохы хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадалсаһан, бэшэгэй дүрим хургуулида болон ниитэ зоной дунда нэбтэрүүлхэ ажал эдэбхитэйгээр ябуулһан байна.

1939–1942 онуудта Ленинград хотодо оршодог СССР-эй эрдэмэй академиин Зүүн зүгэй арадуудай түүхэ, хэлэ болон бэшэг шудалха дээдэ хургуулиин аспирантурада нураа. Тэрэ үедэ Ленинград хотын ажаһуугша Аня Костареватай танилсажа, уданшьегүй тэрээнтэйгээ гэр бүлэ болоһон юм.

Тээд 1941 оной намар фашистуудай Ленинград шадар хүрээлэлгын газар хаахадань, Д. Д. Амоголонов ополченидэ орожо, нойтон намар, шэрүүн, хүйтэн үбэлэй үедэ хойто жэлэй зун болотор алба хэһэн байна. Тэрэ үедэ бэень муудаж, Кавказай аршаануудта аргалуулхаар эльгээгдэһэн юм.

Ород гүрэнэй уран зохёолшодой холбооной гэшүүн, Россиин соёлой габыата хүдэлмэрилэгшэ Ю. И. Будаев иигэжэ бэшэнэ: «Анна Григорьевна бүһэлэлтэдэ ороһон, нягтаар хүрээлэгдэнхэй, дайсанай буугаар ходо буудажа байһан хотын гайхалтай хүйтэн, үлэсхэлэн тухай, үлэсхэлэнһөө, хатуу хүйтэнһөө үхэжэ байһан мянган ленинградшууд тухай хөөрөжэ үгөө һэн. Ядарһан ополченцүүдэй орондо сэрэгэй частьнуудай ороходонь, тэндэ байһан зондо ара тала руу гү, али нютагаа мордохо арга олгогдожо, удаань Амоголоновтониие хотоһоо гаргаһан байна. Даша Доржиевич Анна нүхэртээ Улаан-Үдээ бусажа ерээ һэн» [4, н. 8].

Даша Доржиевич 1942 ондо нютагаа бусажа, Ивалгын аймагай Оронгын долоон жэлэй хургуулида багшаар ажаллаа. 1944 оной январь һараһаа 1945 оной август хүрэтэр БМАССР-эй Арадай комиссариадай зүблэлэй дэргэдэхи хэблэлэй оршуулгашанаар болон хургуулиин номуудай хэблэлэй хинагшаар ажаллаа.

1945 оной август һарада Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшын дээдэ хургуулиин буряад хэлэ болон уран зохёолой тэнхимые эрхилэгшээр томилогдоо. Түрүүшын тушаалын буряад хэлэ заалга боложо, һуралсалай энэ шатада оюутадай урда табигдадаг асуудалнуудые гүнзэгыгөөр ойлгуулха арга боломжын асуудал табигдаба. Саашадаа багшалхы ажалын урагшатайгаар ябажа, Д. Д. Амоголонов эрдэмэй ажал ябуулгада үргэн дэлисэтэйгээр, эдэбхитэйгээр хабаадажа, 1946 ондо Эрхүүгэй ехэ хургуулида «Буряад-монгол хэлэнэй деепричастинууд» гэхэн сэдэбээр эрдэмэй хэлэ бэшэгэй кандидадай нэрэ зэргэдэ хүртүүлхэ диссертаци амжалтатайгаар хамгаалаа.

Д. Д. Амоголонов буряад хэлэ болон уран зохёолой тэнхимые аяар хорин жэлэй хугасаа соо эрхилхэ зуураа тэрэ үедэ дээдэ мэргэжэлтэй багшанары бэлэдхэхэ талаар ехэ оролдолго гаргаһанайнгаа ашаар олон эрдэмтэ багшанар болон мэргэжэлтэниие хурган гаргаһан байна. Тэрэ тоодо Россиин һуралсалай академиин гэшүүн-корреспондент, педагогикын эрдэмэй доктор, профессор Э. Р. Раднаев, педагогикын эрдэмэй доктор, профессорнууд Д. Д. Ошоров, Б. Б. Батоев, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессорнууд Ц. Ц. Цыдыпов,

Л. Д. Шагдаров, Д. Г. Дамдинов, С. Ж. Балданов, С. С. Бардаханова, С. М. Бабушкин болон бусад олон дээдэ эрлэмтэд урган гараһан байна.

Д. Д. Амоголонов Буряад Уласайнгаа, тиин Агын болон Эрхүүгэй автономито тойрогуудай дунда хургуулинуудые буряад хэлэ болон уран зохёол зааха багшанараар хангаха талаар ехэ хүдэлмэри ябуулаа. Багшанарые бэлэдхэхэ хүдэлмэрийн ехэ оролдолго гаргахааа гадна, тэрэ эрдэм шэнжэлгын асуудалда тон ехэ анхаралаа хандуулаа.

1958 ондо дээдэ хургуулийн оюутадай хэрэглэн үзэхэ тон шухала «Мүнөөнэй буряад хэлэн» гэжэ ехэ удхатай ном бэшэжэ хэблүүлээ. Энэ ном соогоо дээдэ хургуулида үзэхэ буряад хэлэнэй байгуулгын гол асуудалнуудые тайлбарилан бэшээ. Тэрэ үедэ буряад хэлэнэй фонетикэ, лексикэ, морфологи болон синтаксисээр хэгдэһэн шэнжэлгэнүүдые гуримшуулан хэблэлдэ бэлдээ. Энэ ном авторай монгол арадуудай хэлэ бэшэгэй эрдэм шэнжэлгын талаар гүнзгы мэдэсэтэй байһыень гэршэлнэ. «Основой для создания книги послужили предшествующие научные изыскания ученых-монголоведов, наглядно отражающие степень изученности бурятского языка на тот период, систематизированы традиционно сложившиеся сведения о языке. В соответствии с требованиями, предъявляемыми к учебнику, в нем отобраны, обобщены, приведены и классифицированы бесспорные, по мнению автора учебника, факты бурятского языка» гэжэ хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор В. М. Егудурова тэмдэглэнэ [4, н. 13].

Дээдэ хургуулида буряад хэлэ бэшэг шудалха хуралсалай түсэб болон программа зохёожо, буряад хэлэнэй түүхэ болон нютаг хэлэнүүдэй илгарал тухай асуудал дэлгэрэнгыгээр шэнжэлэн хараадаа абаһан байна. Мүн тэрэ буряад хэлэ болон уран зохёолой уншалгын ном найруулан зохёогоо, буряад үгэ зүб бэшэлгын толинуудые анхан гараһан дүримүүдэйн ёһоор оло дахин хэблүүлээ.

Д. Д. Амоголонов 1980-яад онуудһаа эхилээд буряад хэлэнэй олон асуудалда анхаралаа хандуулжа, эрдэм шэнжэлэлгын ажал эршэтэйгээр эрхилээ. Шэнжэлэлгын ажалын хэлэнэй фонетическэ ба морфологическа онсо шэнжэнүүдтэ хабаатай байгаа, тиимэһээ тэрэнэй ажал буряад хэлээ саашань шэнжэлхэ, сахиха хэрэгтэ удха шанартай.

Эрдэмэй ажалнууд соогоо үндэр сэгнэлтэдэ хүртэһэн статья болон монографинуудые, тодорхойлон нэрлэбэл, «Введение в морфологию бурят-монгольского языка» // Ученые записки (1955), «Деепричастие в бурят-монгольском языке» (1948) онсолон тэмдэглэжэ болоно.

Даша Доржиевич олониитын ажал хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадалсажа, конференци, семинар, дүхэриг шэрээнүүдтэ элидхэл хэжэ, буряад хэлэнэйнгээ хүгжэлтэдэ хубитаяа оруулһан. Тэрэ мүн лэ хуралсалай хэрэгсэлнүүдэй бүтээлгэдэ, тэдэнэй хүртээмжэтэй байдал болон видео вариантуудта анхаралаа хандуулһан. Болбосоролдо хандасань ганса эрдэм шэнжэлгэнүүдээр хизаарлагдаагүй, буряад хэлэ бүри үрэ дүнтэйгөөр ойлгожо шудалхын тула шэнэ онол аргуудые, технологинуудые нэбтэрүүлһэн байна.

Ажалайнгаа хэды хүндэ байбашье, Амоголонов зохёохы ажалда саг олодог байгаа, тусхайлан хэлэбэл, буряадаараа шүлэг, прозо бэшэһэн байна. Энэнь тэрэнэй зохёохы арга шадабарие баяжуулхааа гадна оюутадта, суг хүдэлдэг нүхэдтөө литературна хэлэ шудалха эрмэлзэл түрүүлээ.

Амоголоновой хүдэлмэри мэргэжэлэйн тала үндэрөөр харуулаа, тэрэ буряад хэлэниие академическэ дисциплинэ болгон дээрээр тоологдохо хэрэгтэ ехэ хубитаяа оруулаа. Оюутадай олон үе хүмүүжүүлээ, тэдэнэй олонхинь буряад хэлэ бэшэгэй болон уран зохёол шудалалгын шэнэ шэглэлнүүдые байгуулаа, багшынгаа ажал үргэлжэлүүлээ.

Даша Доржиевич Амоголоновой намтар хубиин ажабайдалай, эрдэмэй ажаябуулгын болон олонийтын эдэбхи үүсхэлэй онсо жэшээ боложо, буряад хэлэ, соёл шудалха, сахиха хэрэгтэ шухала хубитаяа оруулhaniиень гэршэлнэ.

Буряад хэлэ шэнжэлэгшэ Даша Доржиевич Амоголонов хэлэ бэшэгэй, буряад соёлой талаар һонирхолой дэлгэржэ байһан үедэ ажалайнгаа намтар эхилһэн түүхэтэй. Буряадай гүрэнэй дээдэ һургуулида һураһаниинь саашанхи шэнжэлгын ажалайнь үндэһэ һуури боложо үгөө.

Ажалайнь ябасада буряадуудай хэлэнэй баялиг сахиха талаар орёо асуудалнуудай дайралдаһиень харуулаа. Шэнжэлхэ һонирхолын ганса хэлэндэ бэшэ, мүн нютагай аялгануудта хандуулагдаа. Багахан шэнжэлэлнүүдһээ эхилээд, удангүй лексическэ, грамматическа, фонетическэ онсо шэнжэнүүдые нэгэдүүлһэн томо түсэлнүүдтэ ороһон байна.

Амоголоновой түрүүшын толилогонууд олонийтын һайн һанамжада хүртэжэ, эрдэмтэнэй нэрэ бэхжүүлһэн. Эрдэмэй сэтгүүлнүүдтэ хэблэгдэһэн ажалнуудын, тэрэниие эрдэмтэдэй бүлгэмдэ тогтоожо, эрдэм мэдэсээрээ андалдаха элдэб конференци, семинарнуудта хабаадаха болгомжо олгоо. Шэнэ бодол, дурадхалнууд орожо, хубиин болон мэргэжэлэй талаар хүгжэлтэдэнь нүлөөлһэн байна.

Энэнтэй зэргэсүүлэн харахада, хэлэнэй хуушарһан түхэлнүүдые һэргээхэ, сахиха талаар оролдолгонуудын тэрэнэй ганса шэнжэлэлгын бэшэ, харин хубиин хэрэг болоһон юм. Үгы боложо байһан арадайнгаа аман зохёолнуудые суглуулаа. Эдэ материалнуудын тэрэнэй саашанхи шэнжэлгын түсэлнүүдэй үндэһэн боложо үгөө. Буряад хэлэнэй үдэр бүрийн ажабайдалда бодото дээрэнь хэрэглэгэ тухай бодол мүн лэ эрдэмэй ажалайнь шухала зүйл болоһон байна.

Гүрэн дотор боложо байһан хурдан хубилалтануудай, тэрэ сагай бэрхэшээлнүүдһээ айжа Даша Доржиевич холо байгаагүй. Буряад хэлээ мүнөө үеын болбосоролой үедэ нэбтэрүүлхэ аргуудые эдэбхитэйгээр бэдэрээ. Буряад хэлэнэй һуралсалай программа, пособиныудые зохёон байгуулгада хабаадалсажа, тэрэниие залуушуулай дунда дэлгэрүүлхэ хэрэгтэ хубитаяа оруулһан, мүн лэ хэлэнэй онсо шэнжэнүүдтэ, саашань шудалха хэрэгтэ анхарал татаһан байна. Эрдэмэй талаһаа намтарайнь шухала зүйл гэхэдэ, бусад эрдэмтэдтэй, шэнжэлэгшэдтэй харилсажа, дүй дүршэлтэйн хубаалдажа, буряад хэлэ шудалалгыё ондо ондоо талаһаань хараха арга олгоо бэлэй.

Ажаябуулгынгаа энэ шатада Даша Доржиевич буряад хэлэ бэшэгэй һалбарид саашанхи амжалтануудай, үндэр тушаалнуудые эзэлхын үндэһэ һуури табиһан юм. Эхин алхамуудын ба шэнэ эрдэм мэдэсэ олохо гэхэн эрмэлзэлын тэрэнэй эрдэмэй ажал ябуулгада, саашадаа амжалта туйлалгын түлхюур боложо, шэлэһэн юумэндээ зоригтой, үнэн сэхэ байһыё баталаа.

Даша Доржиевич Амоголонов Буряадай багшанарай дээдэ һургуулида эрдэмэйнгээ зам эхилжэ, тэрэнь буряад хэлэнэй талаар шэнжэлгын болон туршалгануудайнь талмай болоһон. Энэ эмхи болбосоролой үүргэ дүүргэхэһээ

гадна эрдэмэй сэдэбүүдээр хүдэлхэ, суг хүдэлдэг нүхэдтээ харилсаха арга боломжонууды олгоо.

Амоголонов семинар болон эрдэмэй хуралдаанууды эмхидхэхэ хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадалсажа, шэнжэлэгшэдэй хоорондо эрдэм мэдэсээр андалдаха хэрэгыг хүгжөөдөг һэн. Нурагшадта нурулсалай хэрэгсэлнүүды зохёохо түсэл үүсхэжэ, хэлэ бэшгэй факультетүүдтэшье, багшыншые һалбариде буряад хэлэ шудалха ябасые нилээд хүнгэн болгоо.

Даша Доржиевич дээдэ нуруулиингаа ажалшадай мэргэжэл дээшэлүүлгэдэ эдэбхитэйгээр хабаадажа, аспирант, практикантнуудай ажал хүтэлбэрилжэ, тэдэндэ гансашье эрдэмэй мэдэсэ бэшэ, мүн өөрынгөө шэнжэлгын дүй дүршэл дамжуулдаг байгаа. Тэрэнэй үгһэн зүбшөөл, методическа дурадхал болон шэнжэлгын асуудалнууд буряад шэнжэлэлгын эрдэмэй һалбарие үргэдхөө.

Амоголоновой эрдэмэй һонирхол саг үргэлжэ хүгжэжэ байгаа. Тэрэ хэлэнэй ганса теоретическэ талануудта анхаралаа хандуулаагүй, мүн буряад нийгэмдэ боложо байһан социально-культурна хубилалтанууды хараадаа абан, мүнөө үсын оршон байдалда тэрэнэй хэрэглэлгэ шэнжэлээ.

Буряадай багшанарай дээдэ нуруулида ажаллахадаа, Амоголонов буряад хэлээ болбосоролой эмхинүүдтэ сахиха, дэлгэрүүлхэ талаар асуудалнуудта эдэбхитэйгээр хабаадаа. Нурагшадтай түрэлхи хэлэндэ, соёлдо һонирхол дээшэлүүлхэ зорилготой багшанарта методическа дурадхалнууды зохёогоо. Тийгэхын тула буряад хэлэнэй олондо дэлгэрүүлгэдэ хубитаяа оруулһан сэдэбтэ мүрысөөн, фестиваль болон бусад хэмжээ ябуулганууды эмхидхэдэг байһан.

Амоголоновой Буряадай багшанарай дээдэ нуруулида хэһэн эрдэмэй ажал олон талаараа буряад хэлэ бэшгэй хүгжэлтэдэ нүлөө үзүүлээ. Тэрэнэй онол болон практика, нурулсал, хэлээ дэлгэрүүлхэ үүсхэлнүүды нэгэдхэхэ оролдолгонь энэ һалбариде саашанхи шэнжэлэлгын үндэһэн болоһон. Даша Доржиевичай оруулһан хубита буряад хэлэнэй түүхэдэ, мүнөө үсын тала ойлгожо, болбосоролой оршондо хэрэглэлгэдэ шухала зүйл болоно.

Даша Доржиевич Амоголоновой буряад хэлэнэй грамматика, фонетикэ, лексикологи, диалектологи үзэһэн элдэб тала, олон тоото эрдэмэй хэблэл ба шэнжэлгын ашань буряад хэлэ бэшгэй нуурида онсо нуури эзэлэнхэй. Ажалнуудын ганса теоретическэ гүнзэгы шэнжэлгээрээ бэшэ, хэлэ заалгын һалбариде бодото дээрээ хэрэглэлгээрээ илгардаг.

Амоголоновой шэнжэлһэн гол сэдэбүүдэй нэгэн хадаа буряад хэлэнэй фонетическэ бүридэл болоно. Тэрэ хэблэлнүүд соогоо абяанай системые дэлгэрэнгыгээр харуулжа, буряад аялгануудай баялиг, хэрэглэлэй олон янзын байдал харуулһан фонематическэ болон аллофонно вариацинуудта гол анхаралаа хандуулаа. Энэ талаар шэнжэлгэнүүдын нютаг аялганууд бэе бэеһээ ямар илгаатайб, буряад хэлэн бусад монгол хэлэнүүдһээ ямар онсо шэнжэнүүдээр илгардаг бэ гэжэ бүри һайнаар ойлгохо арга үгөө.

Буряад хэлэнэй лексикологи мүн лэ тэрэнэй эрдэмэй ажаябуулгын түрүү шэглэлнүүдэй нэгэн болоһон байна. Амоголонов буряад хэлэнэй лексическэ бүридэл тухай зэргэсүүлгын шэнжэлэл хэжэ, эртэ урда саһаа абтаһан абяанууд, үгэнүүды элирүүлхэ арга олгоно. Хэлэнэй жаса сахиха, баяжуулха хэрэгтэй гэжэ тэрэнэй ажалнууд гол анхарал хандуулна.

Амоголоновой эрдэмэй хүдэлмэрийн шухала зүйл хадаа буряад хэлэнэй грамматическа байгуулга шэнжэлгэ болоно. Тэрэ синтаксическа конструкцинууд,

морфологи шэнжэлжэ, үгэнүүдэй бии бололго болон тэдэнэй онсо шэнжэнүүдтэ анхаралаа табиһан байна. Шэнжэлэлгын ашаар хургуулидашыё, дээдэ хургуулидашыё буряад хэлэ зааха үрэ дүнтэй программа, онол арга зохёохо аргатай болоо.

Шэнжэлэгшын эрдэмэй ажаябуулгын тематическа шэглэл нилээд үргэн, буряад болон бусад түүрэг, монгол хэлэнүүдэй зэргэсүүлгын грамматикада зорюулагдан ажалнуудын гэршэлнэ. Энэ хадаа ганса буряад хэлэн тухай ойлгосо гүнзгырүүлхэ бэшэ, харин юрэнхыдөө хэлэнэй үйлэ ябаса тухай мэдэсые үргэдхэхэ арга олгоно. Хэлэнэй хоорондохы зэргэсүүлгэнүүдые хэрэглэлгэ хадаа буряад хэлэнэй онсо шэнжэнүүдые, тэрэнэй хэлэнэй бүлэгтэ эзэлдэг хууриё бүри дүүрэнээр ойлгожо абахы дэмжэнэ.

Амоголонов эрдэмэйнгэ ажалнуудыё хэдэн тухай эрдэмэй сэтгүүлнүүд ба суглуулбаринуудта эдэбхитэйгээр хэблэжэ, тэдэн соогоо бусад шэнжэлэгшэдтэй эдэбхитэйгээр харилсажа, буряад хэлэ бэшэгэй талаар эрдэм мэдэсээрэ, дүй дүршлөөрөө хубаалдажа байгаа.

Энээн дээрэнэ хаража үзэхэдэ, Даша Доржиевичай эрдэмэй ажалнууд мүнөө үёын эрдэмтэд, багшанарай шухала нөөсэ боложо үгэнхэй, болбосоролой эмхинүүдтэ буряад хэлэндэ, һонирхол дээшэлүүлхэ хэрэгтэ һайн нүлөө үзүүлэ. Шэнжэлэлгын ажалнуудын буряад хэлэе саашань хүгжөөхэ талаар һайн шанартай материалнууд боложо, тэрэниё сахиха, шэнэ үёынхидтэ дэлгэрүүлхэ байдал олгоно.

Шэнжэлэлгынгэ ажалда ганса буряад хэлэн бөө дааһан нэгэдэл гэжэ гол анхаралаа хандуулһан бэшэ, харин бусад монгол хэлэнүүдтэй зэргэсүүлжэ, түүхын болон соёлой заншалнуудайн оршондо шэнжэлһэн байна.

Эрдэмтэн Амоголонов заншалта арга болон өөрынгөө үёын онһон түхээрэлгэнүүдые ниилүүлжэ, залуушуулай түрэл хэлэе шудалха хэрэгтэ анхаралаа хандуулһан байна. Семинар, хуралдаан, эрдэм болон олондо мэдээсэл тарааха хэблэлгын аргаар эрдэмтэд, багшанар, хурагшадай хоорондо эрдэм мэдэсэ, һанал бодолнуудаа андалдаха талмай байгуулаа. Тэндэ хэлэнэй асуудал, тийхэдэ буряад хэлэ тогтууритай хүгжэлтэдэнэ хүргэхэ зам эдэбхитэйгээр зүбшэн хэлсэлгэ хэдэг байна.

Даша Доржиевич Амоголонов буряад хэлэе сахиха, хүгжөөхэ талаар мэдээжэ хүн боложо тодороо. Шэнжэлгынгэ ажалда буряад соёлой жэнхэни зүйлнүүдые оруулжа, ёһо заншал, үнэтэ зүйлнүүдые дамжуулха зэбсэг гэжэ онсолһон байна. Хэлэн ганса харилсаха хэрэгсэл бэшэ, харин арад зоной түүхэтэ дурасхаал, үёһөө үедэ нэгэдүүлдэг юумэн гэжэ ойлгуулна.

Эрдэмтэн бүхы ажалайнгаа намтарта буряад хэлэе аршалха хэрэгтэй гэнэн бодолнуудаа эдэбхитэйгээр дэлгэрүүлэ. Буряад хэлэ бэшэгэй һалбарыда зааха курс, семинар, мастер-классуудыё эмхидхэхэ хэрэгтэй гэжэ тэрэ уряалаа. Энэ ажалай шухала зүйл хадаа буряад хэлэнэй онсо шэнжэ, баялигыё хараадаа абан, тэрэ үёын педагогикын аргуудыё хэрэглэжэ, хуралсалай программануудыё бэлүүлгэ болоо. Тэрэнэй үүсхэлнүүд хэлэнэй бодолгын болон буряад арадай соёлой баялиг тухай асуудалнуудта олониитын анхарал татаха хэрэгтэ туһалаа.

Хэлэнэй, аялгануудай үгы боложо байһан асуудалнуудта анхаралаа хандуулхадаа, Амоголонов буряад хэлэ баримталан бэшэхэ, шудалха, сахиха

талаар ажал ябуулха шухала гэжэ онсолоо. Тэрэ арадай аман зохёолой текстнүүдые суглуулжа, аман зохёолнуудые буулган бэшэжэ, өөрынгөө шэнжэлгэ хэжэ, саашадаа шэнжэлхын тула баян материал байгуулха арга олгобо. Буряад хэлэ үдэр бүрийн ажабайдалда олондо дэлгэрүүлхэ зорилготой эрдэм шэнжэлгэнүүдые практическа ажал ябуулгануудтай нэгэдүүлһэнийнь ажалайнь шухала тала болоно.

Эрдэмтэн элдэб болбосоролой, соёлой эмхинүүдтэй эдэбхитэйгээр харилсажа, буряад соёлоор, хэлээр һонирходог багшанар болон һурагшадта туһаламжа үзүүлдэг сүлжээнүүдые байгуулха хэрэгтэ туһалһан байна. Тэрэнэй программанууд нааданай һуралсал ба түсэлтэй һуралсал гэхэ мэтэ эдэбхитэй һуралсалай аргануудые онсолон тэмдэглэһэн, энэнь һурагшадта ганса хэлэ шудалха бэшэ, харин тэрэ хэлэнэй ажаллажа байһан соёлой оршон байдалда гүнзэгьрхэ боломжо олгодог байгаа. Амоголонов эрдэмэй хуралдаануудта эдэбхитэйгээр элидхэл хэжэ, хүгжэлтэнүүдээрэ хубаалдажа, шэнжэлэгшэдэй болон мэргэжэлтэдэй хоорондох холбоо боложо үгэдэг байгаа. Тэрэнэй элидхэлнүүд (эрдэмэй форумуудта болон нютагай зоной дунда) залуушуулай дунда хэлэнэй үндэһэ һуури хүгжөөхэ, соёлой ойлгосо хүгжөөхэ зорилготой байгаа. Буряад арадай соёл, ёһо заншал, дэлхэйн үзэл бодол ойлгохын тула хэлээ мэдэхэ хэрэгтэй гэжэ тэрэ онсолон тэмдэглээ.

Тус габьяануудайнь дунда болбосоролой бүхы шатануудай һуралсалай ябасада буряад хэлэ нэбтэрүүлхэдээ, пособи, һуралсалай номуудые хэблүүлхэ тухай хэрэг эрхилһыень баһал онсолон тэмдэглэмээр. Тиигэжэ гансашье хэлэ сахиха бэшэ, мүн социальна-соёлой шэнэ оршон байдалда дэлгэрүүлхэ арга олгобо. Тэрэ ажал соогоо буряад уран зохёолой ба арадай аман зохёолой баялигыг тэрэ үеын һуралсалай хэрэгсэлнүүдтэ тааруулжа, залуу үетэнэй түрэлхи хэлэндээ һонирхол эдэбхижүүлээ. Хэлэ сахиха һалбарид оруулһан габьяань гансашье эрдэмэй бүлгэмдэ бэшэ, мүн ниитэ арад зондо нүлөөлжэ, тэрэнэй шэнжэлгын удха шанарые, буряад хэлэнэй болон соёлой ерээдүйдэ үзүүлһэн нүлөөе гэршэлнэ.

Тэрэнэй зохёонһон һуралсалай хэрэгсэл, толи, эрдэмэй статьянууд һуралсалай ябасада хэрэглэгдэжэл байдаг. Тэдэнь оюутадта, шэнжэлэгшэдтэ буряад хэлэ шэнжэлхэ, гүнзэгьгөөр ойлгохо баян материал боложо үгэнэ. Эрдэмтын буряад хэлэ шэнжэлгэдэ оруулһан хубитань ганса онол хүгжэлтэ бэшэ, харин хэлээ сахиха талаар практическа дурадхалнуудые багтаадаг.

Буряад хэлэ зааха, шудалха талаар тэрэнэй ажалнууд өөрын онсо шэнжэтэй, гүнзэгы удхаараа илгардаг. Зохёонһон һуралсалай материалнууд саашанхи шэнжэлэлгын үндэһэн боложо, һуралсалай аргануудые нилээд үргэдхэһэн байна. Амоголонов хүдэлмэринүүд соогоо хэлэнэй гансашье филологическа бэшэ, мүн соёлой тала, ерээдүйн үеынхидтэ илангаяа хэрэгтэй гэжэ онсолһон байна.

Хэлээ сахиха гээшэ үдэр бүрийн ажабайдалда эдэбхитэйгээр хэрэглэжэ байха гэжэ тэрэ этигэдэг һэн. Мастер-класс, лекцинүүдээрэ эдиршүүлэй анхарал түрэлхи хэлэнэйн удха шанарта татажа, элидхэлнүүдэ түгэсхэжэ, хэлээ шэнжэлжэ, шудалжа, ерээдүйн үетэндэ дамжуулжа байгты гэхэн урыалтайгаар түгэсхэдэг һэн. Иимэ хандалга хэлэнэй ерээдүйдэ шухала удхатай һайн дүрэ зураг бии болгоходо туһатай.

Буряад хэлэнэй мүнөө үеын нийгэмдэ нэбтэрүүлхэ гол анхарал хэлэнэй харилсаанууд болон абтасанууд гэхэн сэдэбээр шэнжэлгэнүүд соонь баһа

элирхэйлэгдэнэ. Хэлэнэй хүгжэжэ, хубилжа байһан ажабайдалай байдалда дадажа байдагыг тэдэ батална, энэнь өөрөө тэрэнэе сахиха шухала тала болоно. Амоголоновой хэрэглэһэн антропологическа хараа бодол хэлэн нийгэмэй ухаан бодолыг, соёлой үзэгдэлнүүдыг яаж байгуулдагыг хараха арга олгоно.

Тэрэнэй хэшээлнүүдыг дахажа, ерээдүйн шэнжэлэгшэд хэлэнэй, соёлой үндэһэтэнэй, социалингвистикын элдэб янзын талануудай хоорондох холбоонуудыг ашаглажа шадаха болоно. Тиигэжэ Амоголоновой ажалнууд мүнөө сагта удха шанартай боложо үлэнхэй, тэрэнэй хандалга оюутадыг, шэнжэлэгшэдыг урмашуулна. Тэрэнэй зохёолон ажал, толилогонууд буряад хэлэ бэшэгэй халбаридыг саашанхи туйлалтануудай үндэһэн болоно. Ажалын хараа бодол үргэн, үдэр бүри хүгжэжэл байдаг, соёлой үндэһэ хуурийн амин шухала зүйл болохо буряад хэлээ сахиха, ерээдүй үетэндэ дамжуулха шухала гэжэ онсолно.

Д. Д. Амоголонов «Бурядай АССР-эй хургуулийн габьяата багша», «Бурядай АССР-эй габьяата эрдэмтэн» гэхэн хүндэтэ нэрэ зэргэнүүдтэ хүртэһэн, «1941-1945 онуудай Агуухэ Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ габшагай ажалай түлөө» гэхэн медальар шагнагдаһан юм. Д. Д. Амоголонов дала наһан дээрээ 1982 ондо наһа бараһан байна.

Тобшолол. Буряад хэлэ, соёл шудалалгада горитой мүр сараа үлөөһэн эрхим буряад эрдэмтэн-филолог Даша Доржиевич Амоголоновой ажабайдал, эрдэмэй ажал шэнжэлгын дүнгүүдыг энэ ажалай түгэсхэлдэ согсолнобди.

Ленинградтай гүрэнэй ехэ хургуулийн монгол хэлэ бэшэгэй факультеттэ хурахаһаа эхилээд тэрэнэй намтар гансаһыг эрдэм бэлигтэ эрмэлзэл бэшэ, харин үндэһэн соёлдоо үнэн сэхэ байһыг гэршэлнэ. Амоголоновой Эрдэмэй институтта, Бурядай багшанарай институтта хэһэн мэргэжэлэй зам тэрэнэй ажабайдалай шухала шата боложо, эрдэмдэ эрмэлзэлээ бээлүүлжэ, буряад хэлэ бэшэгэй хүгжэлтэдэ хубитаяа оруулхада үндэһэн боложо үгөө.

Амоголоновой эрдэмэй хүдэлмэринүүдтэ буряад хэлэ, тэрэнэй грамматика, лексикэ, фонетикэ үзэхэдэ хабаатай үргэн сэдэбүүд оронхой. Тэрэнэй бүтээлнүүд буряад хэлэ бэшэгэй теоретическэ үндэһэ баяжуулхаһаа гадна хэлэ зааха практика хэрэглэлгын үндэһэн боложо үгөө. Амоголонов эрдэмэй эмхи зургаануудта буряад хэлэ шудалха, хэрэглэхэ эрхэ нүхэсэл зохёохо хэрэгтэй гэжэ эдэбхитэйгээр дэмжэжэ, залуушуулай дунда дэлгэрүүлгэдэ хубитаяа оруулаа. Тэрэнэй шэнжэлэлгын шухала зүйлын ямар бэ гэхэдэ, багахан хэлэнүүдэй үгы болохо аюулда түрэл хэлээ сахиха, дэлгэрүүлхэ шухала гэжэ анхаралаа хандуулһаниг болоно.

Амоголоновой мүнөөнэй буряад хэлэ бэшэгтэ үзүүлһэн нүлөө дээгүүр сэгнэжэ, тэрэнэй эрдэмэй ажал, хэблэл олон шэнжэлгэнүүдэй үндэһэн боложо, тэрэнэй ханал бодол, арга боломжонуудыг үргэлжэлүүлэн хүгжөөжэ байна. Саашадаа шэнжэлгын эхи табигһаа гадна, шэнэ үеын эрдэмтэдыг буряад хэлэ, соёл шудалхыг урмашуулаа.

Дүн болгон тэмдэглэхэ болоо хаа, Даша Доржиевич Амоголоновой буряад хэлэ, соёл шудалалгада оруулһан габьяанг сэгнэшэгүй. Ажалдаа үнэн сэхэ, түрэл хэлэндээ дуратай байһаниг ажабайдал, ажал хэрэгын харуулна. Амоголоновой шэнжэлгэ эрдэмэй шэнжэлгэ баяжуулхын хажуугаар, буряад арадай онсо соёлой баялиг болохо түрэл буряад хэлэ сахиха талаар шухала алхам болоо.

Буряад хэлээ хүгжөөжэ, үргэжэ, нангинаар сахижа, тэрэнэй хэрэг хойто үеынхидэй үргэлжэлүүлхэнь шухала. Тиигэжэ Амоголоновой ажал гансашье эрдэмэй хургаал болохо бэшэ, харин түрэлхи хэлээ, соёлоо сахижа, хүгжөөхэ гэжэ оролдодог бүхы зондо хүр хүлдэ боложо үгэхэ.

Литература

1. Амоголонов Д. Д. Бурятский язык: особенности грамматики и фонетики // Вестник Бурятского государственного университета. 2010. № 2. С. 21–27. Текст: непосредственный.
2. Амоголонов Д. Д. Лексика бурятского языка и ее культурные аспекты // Журнал восточной филологии. 2020. № 1. С. 10–20. Текст: непосредственный.
3. Амоголонов Д. Д. Методика преподавания бурятского языка в школе // Образование и наука в XXI веке. 2015. № 8. С. 22–30. Текст: непосредственный.
4. Бурятский язык: проблемы языкознания и методики преподавания: материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 90-летию профессора Д. Д. Амоголонова (18–19 декабря 2003 г.). Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2004. 250 с. Текст: непосредственный.
5. Базаров Т. Ф. Исторические и культурные аспекты бурятского языка // Бурятская антропология. 2022. № 2. С. 44–50. Текст: непосредственный.
6. Будаева М. Я. Перспективы изучения бурятского языка в современных реалиях // Язык и культура. 2022. № 3. С. 60–72. Текст: непосредственный.
7. Зориктоева Е. С. Научное наследие Даши Доржиевича Амоголонова // Исследования по бурятской культуре. 2023. № 1. С. 5–15. Текст: непосредственный.
8. Иванова Н. А. Роль Даши Доржиевича Амоголонова в развитии бурятской филологии // Научные труды Бурятского института гуманитарных исследований. 2018. С. 15–30. Текст: непосредственный.
9. Коноплев А. В. Вклад Амоголонова в бурятскую диалектологию // Вестник научных исследований. 2021. Т. 7, № 6. С. 77–85. Текст: непосредственный.
10. Мункуев П. Е. Современные исследования бурятского языка: наследие и актуальные проблемы // Бурятские языковые и литературные исследования. 2016. № 3. С. 50–59. Текст: непосредственный.
11. Синцова Л. Г. Сравнительный анализ методов исследования бурятского языка // Русский язык и его родственные языки. 2019. № 4. С. 34–45. Текст: непосредственный.

2025 оной сентябриин 24-дэ статья редакцида ороо; 2025 оной октябриин 3-да зүбшөөл гараа; 2025 оной октябриин 13-да хэблэлдэ ороо.

From the Academic and Teaching Biography of Dashi Dorzhievich Amogolonov

Sergei G. Oshorov

Cand. Sci. (Education), A/Prof.,

Head of the Department of the Buryat and Evenki Philology

Dorzhi Banzarov Buryat State University

24a Smolina St., 670000 Ulan-Ude, Russia

oshorovsg@mail.ru

Abstract. The article presents pages from the life and academic career of *Dashi Dorzhievich Amogolonov*, a teacher who has made a significant contribution to the teaching of the Buryat language and literature teachers and research specialists at the university level. He educated

many students who later became professionals in their fields. His scholarly works and research findings continue to be widely used in education today. As an outstanding philologist and researcher, Dashi Dorzhievich Amogolonov played an important role in the study and development of the Buryat language. His life and scholarly activity made a substantial contribution to the enrichment of the Buryat language and writing system. Professor Amogolonov was a highly respected scholar whose numerous publications and studies in Buryat grammar, phonetics, lexicology, and dialectology hold a prominent place in the field of Buryat linguistics. His works are distinguished not only by their theoretical depth but also by their practical application in the teaching of the Buryat language. The article is dedicated to the 113th anniversary of Dashi Dorzhievich Amogolonov's birth.

Keywords: Dashi Dorzhievich Amogolonov, war participant, war veteran, scholar, teacher, the Buryat language, academic research, morphology.

For citation

Oshorov S. G. From the Academic and Teaching Biography of Dashi Dorzhievich Amogolonov. Buryat Language and Literature in School. 2025; 3: 84–94 (In Buryat)

The article was submitted 24.09.2025; approved after reviewing 03.10.2025; accepted for publication 13.10.2025.